

Στερεότυπα και δημιουργία ταυτότητας

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΘΕΣΗ μου είναι να παρουσιάσω ένα από τα πεδία έρευνας του Gunnar Hering που – αν και στο επίπεδο των δημοσιεύσεων δεν εμφανίζει μεγάλη συχνότητα – τον απασχολούσε ιδιαίτερα. Πρόκειται για την έρευνα των στερεοτύπων ως συστατικών στοιχείων στη διαμόρφωση της ταυτότητας, της διάκρισης του εγώ από τον άλλο καθώς και των μηχανισμών που συμβάλλουν στη δημιουργία, την αποδοχή και την ανθεκτικότητά τους.

Επέλεξα αυτό και όχι ένα από τα πολλά άλλα ερωτήματα που έθετε ο Gunnar Hering την ιστορία και την κοινωνία γενικότερα για τρεις λόγους. Πρώτ' απ' όλα ήταν ένα ζήτημα που τον προβληματίζε και πέρα από την επιστημονική δραστηριότητα. Έχοντας βιώσει με διάφορους τρόπους και σε διάφορους τόπους την ετερότητα είχε αναπτύξει εξαιρετική ευαισθησία απέναντι στα σχετικά ζητήματα. Καθώς δίδασκε ομάδες φοιτητών από δύο τουλάχιστον διαφορετικές χώρες εφιστούσε με κάθε ευκαιρία την προσοχή στις παγίδες της γλώσσας και της σκέψης, αν μπορούν αυτά τα δυο να διακριθούν, και προέτρεπε σε συνεχή έλεγχο και των πιο απλών ακόμη λεκτικών σχημάτων.

Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός, για να περάσω στο δεύτερο λόγο, ότι υποστήριξε με ιδιαίτερο ενθουσιασμό τη συμμετοχή του τμήματός μας στη διεπιστημονική ομάδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Βιέννης που ετοιμάζει ένα ερευνητικό πρόγραμμα δεκάχρονης διάρκειας με το γενικό τίτλο: «Εθνικοί και περιφερειακοί μύθοι, στερεότυπα, ταυτότητες και εικόνες του άλλου στην πολιτική, την επιστήμη, τη θρησκεία και την τέχνη». Στόχος του προγράμματος είναι να πλησιάσουν ερευνητές από διάφορους χώρους το θέμα από πολλαπλές οπτικές γωνίες και πέρα απ' την ανταλλαγή και αύξηση της εμπειρικής γνώσης και τον προβληματισμό πάνω σε νέες θεωρητικές ή μεθοδολογικές προσεγγίσεις, να προωθήσουν στην ανάπτυξη νέων οργανωτικών σχημάτων για τη διεπιστημονική συνεργασία. Στην προκαταρκτική φάση μετέχουν επιστήμονες από τους ιστορικούς της τέχνης μέχρι τους αμερικανιστές και από τους κλασικούς φιλόλογους μέχρι τους ιαπωνολόγους¹. Επιμένω εδώ στην ιδέα της συνεργασίας μεταξύ επιστημόνων από φαινομενικά απομακρυσμένα αντικείμενα

γιατί αποτελεί, πιστεύω, μια από τις βασικές κινητήριες δυνάμεις στο έργο του Gunnar Hering και μου δίνει την ευκαιρία να τονίσω τη συνεχή αναζήτηση συζητητών και συνεργατών και έξω από τα στενά όρια μιας κακώς εννοούμενης ειδίκευσης, την αντιμετώπιση απ' τη μεριά του της επιστημονικής εργασίας ως αδιάκοπης μαθητείας. Η σύνταξη του πρώτου σχεδίου για τη συμμετοχή του Νεοελληνικού Τμήματος του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών ήταν η τελευταία ευκαιρία που είχα να συνεργαστώ μαζί του σε ζητήματα επιστημονικού στοχασμού και με τούτο, έχω ήδη αναφέρει και τον τρίτο λόγο που με ώθησε στην επιλογή του θέματος.

Θα παρουσιάσω στη συνέχεια συνοπτικά τη δημοσιευμένη δουλειά του γύρω από σχετικά ερωτήματα, και θα θίξω τη διδακτική και ερευνητική του δραστηριότητα που εντασσόταν σ' αυτή την προβληματική.

Το 1980 δημοσιεύτηκε η μελέτη «Οι Βούλγαροι στα κείμενα Ελλήνων διανοουμένων του πρώτου μισού του 19ου αιώνα»², στόχος της οποίας είναι, με αφετηρία τις μελέτες του Nikolaj Todorov και της Nadia Danova, να προχωρήσει χρονικά και κυρίως να επισημάνει την τομή που εμφανίζουν οι πηγές μετά τα μέσα του αιώνα. Μέσα από την ανάλυση πολιτικών, ιστορικών και αυτοβιογραφικών κειμένων διαπιστώνεται ότι η βουλγαροφοβία αποκτά διαστάσεις συστηματικής ιδεολογίας παράλληλα με τις προσπάθειες πολιτικής, εκκλησιαστικής και γενικότερα πολιτιστικής αυτονόμησης των Βουλγάρων γύρω στα 1860. Τότε αρχίζουν να απαντούν σε κείμενα τα στερεότυπα του «βουλγαρικού κτήνους» και της «βαρβαρότητας» του. Σταδιακά μέσα σε λίγες δεκαετίες παραγκωνίζεται, παρά τις μεμονωμένες αντιστάσεις, ο κυρίαρχος λόγος του πρώτου μισού του αιώνα που τόνιζε την αδελφότητα και οριζόταν από το διαφωτιστικό ρόλο που εκαλείτο να παίξει η ελληνική λογισύνη.

Σχεδόν δέκα χρόνια αργότερα το 1989 δημοσιεύεται η μελέτη «Η Τουρκοκρατία στην αυτοσυνειδησία των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης»³. Στόχος της όπως δηλώνεται στην εισαγωγή είναι να παρουσιαστούν στερεότυπα διανοητικά σχήματα, δηλαδή αδιάκοπα επανερχόμενες και σχεδόν απρόσβλητες από την κριτική υποθέσεις και αξιολογικές κρίσεις, όπως αυτές εμφανίζονται στον επιστημονικό λόγο, σε εκλαϊκευτικά δη-

μοσιεύματα, στην πολιτική ρητορεία και προπαγάνδα καθώς και στη λαϊκή παράδοση. Η συμμετοχή της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση της ιστορικής εικόνας είχε απασχολήσει τον Gunnar Hering στα πλαίσια σεμιναρίων και συχνά αναφερόταν σε σχέδια μιας συγκριτικής έρευνας των βαλκανικών λογοτεχνιών απ' αυτή τη σκοπιά. Στη συγκεκριμένη μελέτη δηλώνει απλώς τη σημασία της πλευράς αυτής και τις δυνατότητες διερεύνησής της και αναφέρεται ενδεικτικά στον Gundulics (Osman), τον Andric και τον Καζαντζάκη.

Στο άρθρο εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους φορτίστηκε αρνητικά το κοινό οθωμανικό παρελθόν των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής ώστε να νομιμοποιηθούν τα ιδεολογικά στηρίγματα των νέων εθνικών κρατών του 19ου αιώνα και η

κανείς να υποτιμά τον κίνδυνο να αναχαιτιστεί ή ακόμη και να διακοπεί και στο χώρο της επιστήμης ο ορθολογικός λόγος υπό την πίεση αρχών και κομμάτων, εξαιτίας αντιπαραθέσεων και ευκαιριακών υπολογισμών στην εσωτερική ή εξωτερική πολιτική, λόγω ακόμη συναισθηματικών εκρήξεων και αλλαγών κλίματος. Πολλοί – και όχι μόνον ισχυροί – θεωρούν υποχρέωση προς το έθνος το να καταδίδουν όσους «αμαυρώνουν τη φωλιά». Δεν επιτρέπεται επίσης να παραβλέπουμε, πόσο ανθεκτικοί είναι οι ιστορικοί μύθοι και θρύλοι, οι εσφαλμένες αντιλήψεις και τα στερεότυπα έναντι των επιστημονικών αντιρρήσεων και όλων των προσπαθειών προβληματισμού. Τα αίτια βρίσκονται εκτός των ενδιαφερόντων της επιστημονικής γνώσης στον αποπροσανατολισμό ανασφαλών στρωμάτων και

περιορισμένη διάδοση των κοινών αυτών στερεοτύπων στις περιοχές όπου υπήρχε υψηλό ποσοστό μουσουλμάνων που διαφοροποιούνταν εθνικά από τους Τούρκους, όπως στην Αλβανία και τη Βοσνία. Αναλύεται συγκριτικά ο λόγος των φορέων των πολιτικών συστημάτων, ο ιστοριογραφικός και ο δημοσιογραφικός λόγος και τέλος, η λαϊκή παράδοση με το σκεπτικό ότι αγγίζει ευρύτατα στρώματα ξεπερνώντας το εμπόδιο του αναλφαβητισμού.

Δεν θα ήθελα να επιμείνω σε μια αναλυτική παρουσίαση του άρθρου, παραθέτω όμως κάποια αποσπάσματα από τα σχεδόν προφητικά συμπεράσματα.

Το δεύτερο μέρος, που περιλαμβάνει τη μελέτη του ιστορικού λόγου, ολοκληρώνεται με κάποιες συνολικές αισιόδοξες αναφορές στην ιστοριογραφία και την ιστορική γνώση σε διάφορες βαλκανικές χώρες. Διαπιστώνεται σημαντική αποδέσμευση από το βαρύ ιδεολογικό φορτίο περασμένων εποχών στο επίπεδο των θεσμών και του παραγόμενου επιστημονικού έργου.

“Εντούτοις”, συνεχίζει ο Gunnar Hering μετά από την παρουσίαση των προόδων της ιστορικής έρευνας, «είμαι σκεπτικός ως προς τις επιπτώσεις των προσπαθειών των διανοουμένων και των νεότερων ερευνητικών πορισμάτων στην ιστορική αυτοσυνειδησία ευρύτερων στρωμάτων. Κατ' αρχήν δεν πρέπει

των από την εκθρόνισή τους απειλούμενων ελίτ στις εμπειρίες αποξένωσης και έντονης απογοήτευσης και στη συσσωρευμένη επιθετικότητα ευρέων στρωμάτων σ' ένα περιβάλλον που αλλάζει ταχύτητα με αυξανόμενους μηχανισμούς ελέγχου, χωρίς όμως το στήριγμα αποδεκτών κανόνων και χωρίς μεταφυσική παρηγοριά: στο γεγονός ότι τέτοια ιδεολογήματα προσφέρονται για σκοπούς πολιτικής προπαγάνδας και για την κινητοποίηση μιας ευρέως αποδεκτής από τον πληθυσμό στήριξης κυβερνήσεων και κομμάτων. Ακριβώς όταν δεν το περιμένει κανείς, υπάρχουν επαρκή κίνητρα, που ωθούν τους ανθρώπους να αναζητήσουν τη φυγή από μια δυσνόητη πραγματικότητα σε απλουστευτικά ερμηνευτικά μοντέλα, πρότυπα, σε μύθους και ανορθολογικές ιστορικές ερμηνείες, για να διευκολυνθούν στον προσανατολισμό τους»⁴.

Στο τέλος της μελέτης του ο συγγραφέας επανέρχεται στη σημασία που έχει η αναγνώριση του υποκειμενικού χαρακτήρα των εντυπώσεων και εμπειριών των συγχρόνων ενός ιστορικού γεγονότος όπως αυτές αποτυπώνονται στις αφηγηματικές πηγές, οι οποίες όπως υπενθυμίζει καταθέτουν την τοποθέτηση αυτών των ανθρώπων έναντι του παρελθόντος και δεν πρέπει να συγχέονται με το παρελθόν καθαυτό. «Το γεγονός ότι τέτοιες στάσεις αποδεικνύονται ιδιαίτερα ανθεκτικές έναντι της κριτικής και υποστηρίζονται αδρά από φορείς εξουσίας και

ομάδες συμφερόντων, το ότι από εικόνες της ιστορίας μπορεί να ξεπηδήσει ενθουσιασμός και μίσος, δεν κάνει τις εικόνες αυτές σεβαστές παρά ύποπτες. Η διαφώτιση της ιστορίας πρέπει λοιπόν, να περιλαμβάνει και τη διαφώτιση των διαθέσεων και των αντιλήψεων αυτών που στρέφονται προς την ιστορία»⁵. Η μελέτη κλείνει με ένα παράθεμα του Γερμανού ιστορικού Hans-Ulrich Wehler από ένα δοκίμιό του στα πλαίσια της αντιπαράθεσης των Γερμανών ιστορικών σχετικά με το ναζιστικό παρελθόν. Όπως έγραφε τότε ο Gunnar Hering εκφράζει αυτό που επεδίωκε και ο ίδιος να μεταδώσει στους μαθητές του και τους αναγνώστες του: «Η ωριμότητα, η προβληματισμένη ταυτότητα του πολίτη [...] θα κριθεί και στο μέλλον από το με πόση αυτοκριτική, πόσο απελευθερωμένος από την υπεροψία και την επιθυμία της απώθησης είναι έτοιμος να αντιμετωπίσει το βάρος του παρελθόντος μας. Εκεί θα φανεί η εσωτερική του ελευθερία και αυτοκρατορία. Αντίθετα θα απορρίψει την παραμόρφωση ταυτότητας των ψευδοπροφητών χωρίς πρόβλημα. Το σημερινό δολοφονικό κάλεσμά τους θα ανήκει αύριο στα άχρηστα παλιόχαρτα της ιστορίας, αν κανείς δεν υποκύψει σ' αυτό»⁶.

Στην ίδια αυτή μελέτη διαπίστωνε ότι η έρευνα των στερεοτύπων, των ιστορικών σχημάτων, της εικόνας του ξένου και του εχθρικού στις κοινωνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης βρίσκεται ακόμη στα πρώτα της βήματα και απέδιδε μεγάλη σημασία στην ανάπτυξή της. Έτσι προχώρησε κατ' αρχήν στη δημιουργία ενός προγράμματος σε συνεργασία με το τμήμα της Ρομανικής Φιλολογίας με τίτλο «Η εμπειρία του ξένου», στα πλαίσια του οποίου σύντομα θα ολοκληρωθεί μεταξύ άλλων και μελέτη με θέμα τα στερεότυπα για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε γαλλικά ταξιδιωτικά κείμενα του 18ου αιώνα.

Τον απασχολούσε εξάλλου και η διαρκής συζήτηση περί του αν ανήκει η Ελλάδα στην Ανατολή ή τη Δύση, η ευκολία μετάθεσης των επιχειρημάτων από τη μια στην άλλη πλευρά και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Στα πλαίσια αυτών των ανησυχιών πρότεινε ως κύριο πυρήνα του ερευνητικού προγράμματος, το οποίο ανέφερα στην αρχή, την αναζήτηση των επιχειρημάτων γύρω από την ελληνικότητα από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι το μεσοπόλεμο και μάλιστα, μέσα από μια σημασιολογική ανάλυση των πηγών με βάση τα εννοιολογικά πεδία Ανατολή-Δύση, Ευρώπη-Ασία, πολιτισμός-βαρβαρότητα αλλά και Ελλάδα-Ευρώπη, Ελλάδα-Βαλκάνια ή και άλλα όπως εργατικότητα-νωθρότητα, υποταγή-αντίσταση, πρόοδος-παράδοση κ.λπ.

Το πιο σημαντικό όφελος ωστόσο από τη συμμετοχή του Νεοελληνικού Τμήματος σ' αυτό το πρόγραμμα εντόπιζε ο Gunnar Hering στην ένταξη του θεωρητικού και μεθοδολογικού προβληματισμού σχετικά με την έννοια της ελληνικότητας μέσα σε ένα ευρύτατο πλαίσιο προβληματισμών και ερευνών που αντιμετωπίζουν ποικίλες στρατηγικές αυτοσυνειδησίας και διαφοροποίησης του ατόμου και της ομάδας. Ενδεικτικά μόνο ανα-

φέρω τρία από τα προγράμματα των γλωσσολόγων που εξετάζουν το πρώτο, τη δημιουργία ατομικής ταυτότητας και την ένταξη στην ομάδα μέσα από την εκμάθηση της μητρικής γλώσσας, το δεύτερο, τους μηχανισμούς εξάπλωσης και περιορισμού των μητρικών γλωσσών των ρομανοφώνων μειονοτήτων της αψβουργικής μοναρχίας και το τρίτο, τη διαμόρφωση ενός ξενόφοβου λόγου στα μέσα μαζικής ενημέρωσης της Αυστρίας για τους γείτονές της όπως αυτός διαμορφώνεται μετά το 1989 και τη σημασία του για τη δημιουργία ενός νέου ορισμού του τι είναι αυστριακό ή για να το προσαρμόσουμε σε μια πιο κοντινή μας διατύπωση της αυστριακότητας. Συμμετείχαμε στην προκαταρκτική φάση του προγράμματος με την πεποίθηση ότι η συνύπαρξή μας με τόσους άλλους από ποικίλους χώρους θα μας βοηθούσε να ξεφύγουμε από ερμηνείες που βασίζονται σε μια δήθεν μοναδικότητα των φαινομένων και από κυκλικά εξηγητικά σχήματα που δεν προωθούν τη γνώση.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι αυτό που κυρίως διαφοροποιούσε τους προβληματισμούς του Gunnar Hering από κάποιους επιφανειακά παρόμοιους και μάλλον συγκυριακούς ήταν το πάθος του για την τεκμηρίωση, το ενδιαφέρον του για την αντίρρηση, η επιμονή του στην ανάλυση και η αποφυγή της γενικολογίας και της μεγαλοστομίας στη σύνθεση. Θέλω να ελπίζω ότι θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε πάνω σ' αυτές τις αρχές το πρόγραμμα που είχε σχεδιάσει, τιμώντας έτσι τη μνήμη του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στην τελική φάση προετοιμασίας το πρόγραμμα αποτελείται από 19 υποπρογράμματα, χωρισμένα ανάλογα με τη θεματική τους σε 5 ομάδες: 1. Γλώσσα και ταυτότητα, 2. Μύθοι, ετεροστερεότυπα και ταυτότητες στην αρχαιότητα και η πρόσληψη και ένταξή τους σε νεότερους μύθους, 3. Γέννηση των εθνών από τον πρώιμο μεσαίωνα μέχρι τα νεότερα χρόνια, 4. Δημιουργία ταυτότητας μέσα απ' την διαφοροποίηση: οι πολιτισμικές συγκρούσεις, 5. Η υπερατλαντική σύνδεση. Δυστυχώς, η διαδικασία έγκρισης του προκαταρκτικού σχεδίου καθυστέρει για οικονομικούς λόγους ενόητους στην περίπτωση ενός μακροχρόνιου και πολυπρόσωπου προγράμματος.
2. Gunnar Hering, «Die Bulgaren in den Schriften griechischer Intellektueller in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *Münchener Zeitschrift für Balkankunde* 3 (1980) 47-66.
3. Gunnar Hering, «Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas. Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen», (επιμ.) Hans Georg Majer, [*Südosteuropa-Jahrbuch* 19] Μόναχο 1989, 355-380.
4. Hering, «Die Osmanenzeit...» 369.
5. Hering, «Die Osmanenzeit...» 374.
6. Hering, «Die Osmanenzeit...» 374. Το παράθεμα προέρχεται από το κείμενο του Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum «Historikerstreit»*, Μόναχο 1988, 173 κ.ε.